

Ἀντώνης Μανιτάκης

**Ἡ σχέση
κράτους καὶ κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ**

**ἀνάτυπο «Ὁ Πολίτης»
Ἀθήνα 1980**

Ἀντώνης Μανιτάκης

**Ἡ σχέση
κράτους καί κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ**

Ἀντώνης Μανιτάκης

**Ἡ σχέση
κράτους καί κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ**

**ἀνάτυπο «Ὁ Πολίτης»
Ἀθήνα 1980**

• Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρηση *Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 35, Ἰού-
νιος 1980. • Φωτοστοιχειοθέρσα ΕΠΕ, Ὑμη-
τιοῦ 219, τηλ. 7516333. • Ἐκτύπωση Ἀφοί Χρυσόχοῦ, Στυμ-
φαλίας 8 – Πετρίστει, τηλ. 5719937 • Διόρθωση δοκιμῶν
Παναγιῆς Μπουκάλας.

«Κανείς δέν κατηγορεῖ τόν Χέγκελ
γιατί περιγράφει τήν οὐσία τοῦ
σύγχρονου Κράτους ὅπως εἶναι, ἀλλά
γιατί παρουσιάζει αὐτό πού εἶναι ὡς
οὐσία τοῦ Κράτους». (Κ. Μάρξ,
Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας
τοῦ Κράτους καί τοῦ Δικαίου).

«Τό Κράτος δέν βασίζεται καθόλου
σέ κάποιο ρητό συμβόλαιο, πού
δεσμεύει τόν καθένα μέ ὅλους καί
ὅλους μέ τόν καθένα, ἤ, κατά τρόπο
ἀμοιβαῖο, τό ἄτομο μέ τήν
κυβέρνηση· καί ἡ καθολική θέληση
τοῦ ὅλου δέν εἶναι ἡ ρητή θέληση τοῦ
ἀτόμου, ἀλλά ἡ ἀπόλυτη καθολική
θέληση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται στά
ἄτομα ἀπό μόνη της καί γιά τόν
ἑαυτό της». (Χέγκελ, Προπαιδευτική
Φιλοσοφίας §58).

Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ Χέγκελ

Ποιά μπορεί νά εἶναι γιά τή σύγχρονη πολιτική θεωρία ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ G.W.F. Hegel, τοῦ γερμανοῦ ἰδεαλιστῆ φιλοσόφου τοῦ 19ου αἰώνα, τίς θεωρίες τοῦ ὁποίου ἡ μέν φιλελεύθερη πολιτική σκέψη, ἀφοῦ κατήγγειλε ὡς ὀλοκληρωτικές καί ξένες πρὸς τίς φιλελεύθερες πολιτικές παραδόσεις, δέν σταμάτησε ἔκτοτε νά ἀγνοεῖ καί νά ἀπορρίπτει, ἡ δέ μαρξιστική σκέψη, ἀφοῦ υἱοθέτησε τό λογικό πυρήνα τῆς διαλεκτικῆς τους μεθόδου, φρόντισε ἔγκαιρα νά διαχωρίσει τή θέση τῆς τονίζοντας τή ρήξη, τήν ἀσυνέχεια πού ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἰδεαλιστικῆς χεγκελιανῆς μεθόδου καί τῆς ὑλιστικῆς μαρξιστικῆς μεθόδου; Ὡστόσο ἀγνοημένη ἢ παρεξηγημένη ἡ σκέψη τοῦ Χέγκελ δέν ἔπαψε ποτέ νά ἀπασχολεῖ ἀντίπαλους καί ὁπαδούς καί νά γίνεται ἀντικείμενο ἀντιμαχόμενων ἐρμηνειῶν, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες, μέ σχετικά πρόσφατη ἡμερομηνία δημοσιεύσεως,¹ ὑπογραμμίζουν τήν ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης αὐτῆς γιά τήν ἐξήγηση καί περιγραφή τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Δέν πρόκειται στό κείμενο αὐτό νά ἐκτιμηθεῖ ἡ εἰσφορά τοῦ Χέγκελ στή διαμόρφωση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς θεωρίας, οὔτε πρόκειται νά ἀξιολογηθεῖ συνολικά τό ὀγκῶδες ἔργο τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Οἱ συζητήσεις ἄλλωστε γύρω ἀπὸ τόν ὀλοκληρωτικό χαρακτήρα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τοῦ Χέγκελ, ἰδίως γύρω ἀπὸ τήν «κρατολατρία», ἀπὸ τήν ὁποία φαίνεται νά ἔπασχε ὁ ἰδεαλιστῆς φι-

1. Βλέπε Charles Taylor, *Hegel and Modern Society*, Cambridge University Press, 1979, καί S. Avineri, *Hegel's theory of the modern state*, Cambridge University Press, 1972.

λόσοφος, ή γύρω από τίς προτιμήσεις του για τίς συσσωματώσεις και τά ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, ή για τήν έμπιστοσύνη πού έτρεφε στίς άρετές τής γραφειοκρατίας, καλύπτουν τέτοια έκταση στήν περί τόν Χέγκελ φιλολογία² ώστε δέν μένουν πολλά περιθώρια για παραπέρα δημιουργική θεωρητική αναζήτηση.

Στό σημείωμα αυτό θά περιοριστούμε στήν εξέταση μιās μόνο πτυχής του πολύπλευρου πολιτικού έργου του Χέγκελ, πτυχής πού, κατά τή γνώμη μας, παρουσιάζει ιδιαίτερο πολιτικό ενδιαφέρον σήμερα γιατί φωτίζει ένα από τά πιό κρίσιμα σημεία τής σύγχρονης μεταμόρφωσης του άστικού κράτους: τό χωρισμό κράτους και κοινωνίας.

Η σχέση κράτους και κοινωνίας δέν καθορίζει άλλωστε μόνο τό χαρακτήρα και τή φύση του άστικού κράτους, αλλά φαίνεται ότι αποτελεί στοιχείο σημαντικό προκειμένου νά εκτιμηθούν οι φάσεις ή τάσεις εξέλιξης και των κρατών τής Ανατολικής Εύρώπης.

Είναι γνωστό ότι ή σχέση κράτους και κοινωνίας αποτελεί ένα από τά πιό αποφασιστικά κριτήρια για τόν χαρακτηρισμό ενός κράτους ως «κοινωνικού» ή διαφορά ακριβώς μεταξύ παραδοσιακών μορφών του φιλελεύθερου κράτους και τής σύγχρονης παρεμβατικής του μορφής φαίνεται νά έντοπίζεται στο γεγονός ότι στήν τελευταία αυτή μορφή κράτους, ή διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας αν δέν έχει εξασφαλιστεί, έχει τουλάχιστον ούσιωδώς άμβλυνθεί, ή έστω έχει καταστεί δυσδιάκριτη.

Η υπερτροφική εξέλλου ανάπτυξη των κρατικών δραστηριοτήτων στή σύγχρονη εποχή, ή όποία συνοδεύεται από μιάν έντυπωσιακή ανάπτυξη των κρατικών ή ήμικρατικών ύπηρεσιών, και ή έκπληκτική τελειοποίηση του κρατικού μηχανισμού και των μέσων καταστολής και επιτήρησης των ταξικών ανταγωνισμών, καθιστά δραματικά επίκαιρο τό έρώτημα: τί περιθώρια απομένουν ακόμα για τήν εκδήλωση τής κοινωνικής αυτονομίας; σέ ποιό μέτρο ή ιδιωτική ζωή των ατόμων δέν είναι πλέον (τηλε)κατευθυνόμενη, έλεγχόμενη και πάντως αυστηρά επιτηρούμενη από μιάν άπρόσωπη και άπάνθρωπη κρατική μηχανή; Φαινόμενα, εξέλλου, ιδιαίτερα άνησυχητικά, όπως «αυταρχικός κρατισμός» ή «τρόπος κρατικής παραγωγής»

2. Βλέπε μεταξύ άλλων, H. Marcuse, *Raison et Révolution*, ιδίως συμπεράσματα, και E. Weil, *Hegel et l'Etat*, Paris 1970.

έχουν έπισημανθεί και αναλυθεί ως χαρακτηριστικά τής σύγχρονης ιδίως κοινωνικής ζωής.³

Η οικόδομηση εξέλλου του σοσιαλισμού στίς χώρες τής Ανατολικής Εύρώπης και ό πρωταρχικός ρόλος πού έχει ανατεθεί για τό σκοπό αυτό στο κράτος, τό όποιο έχει μεταβληθεί σέ κύριο αν όχι σέ άποκλειστικό «μοχλό» του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, ή συνεχής και αναπότρεπτη τάση διόγκωσης των κρατικών ύπευθυνοτήτων και ύπηρεσιών, όλα αυτά υποχρεώνουν κάθε καλόπιστο έρευνητή νά διερωτηθεί μήπως ό σοσιαλισμός εξισούται σέ τελευταία ανάλυση μέ τήν κρατικοποίηση τής κοινωνίας, μήπως ή άναγνώριση κυρίαρχης λειτουργίας στήν πολιτική κατά τή μεταβατική περίοδο από τόν καπιταλισμό στο σοσιαλισμό συνεπάγεται άναγκαστικά τήν ύπεροχή του κράτους άπέναντι στήν κοινωνία. Μήπως τέλος ή πικρή πολιτική πραγματικότητα «του ύπαρκτου σοσιαλισμού» έδειξε πώς ήταν ούτοπική ή διακήρυξη του Μάρξ, σύμφωνα μέ τήν όποία ή κοινωνία στο σοσιαλισμό απορροφά τό κράτος: «τό κράτος, όργανισμός πού έχει τεθεί πιό πάνω από τήν κοινωνία, μεταβάλλεται σέ όργανισμό πού ύποτάσσεται όλοκληρωτικά σ' αυτήν». Ένα άκόμη διαλεκτικό παράδοξο τής ιστορικής εξέλιξης;

Θά ήταν άφελές βέβαια, αν όχι παράλογο, νά περιμένει κανείς άπάντηση σ' όλα αυτά τά έρωτήματα από τόν Χέγκελ. Όχι μόνο άπάντηση δέν έδωσε ό γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος αλλά ούτε καν έθεσε παρόμοια έρωτήματα, τουλάχιστον μέ τόν τρόπο αυτό... Η άξία τής εισφοράς του βρίσκεται άλλου: στο ότι πρώτος έπεςήμανε τή διάσπαση κράτους και κοινωνίας και περιέγραψε μέ θαυμαστή ακρίβεια τούς όρους γένεσης και άναπαραγωγής τής πραγματικότητας αυτής, τήν όποία άντιμετώπισε ως φαινόμενο ιστορικό και ως γνώρισμα πού χαρακτηρίζει κυρίως τό άστικό κράτος.

Οι άρετές τής πολιτικής σκέψης του Χέγκελ έντοπίζονται σέ δύο βασικά σημεία: α) στή δυναμική ιστορική θεώρηση των πολιτικών φαινομένων πού περικλείει, β) στήν όρθολογική ανάλυση του άστικού κράτους.⁴

3. Βλέπε N. Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, τέταρτο κεφάλαιο, Paris 1978, και H. Lefebvre, *De l'Etat, «Le mode de production étatique»*, Paris 10/18, 1977.

4. Βλέπω ιδίως H. Lefebvre, *De l'Etat*, κεφ. «Théorie marxiste de l'Etat, de Hegel à Mao», σ.σ. 118-130.

Τό πολιτικό σύστημα τοῦ Χέγκελ συνιστᾶ μίαν ὁλότητα ἐν ἐξελίξει· ἀντιπροσωπεύει μιά μόνο στιγμή τῆς πορείας τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν πραγμάτωσή της. Ἡ ἱστορική θεώρηση τοῦ κρατικοῦ φαινομένου εἶναι αὐτό πού διακρίνει τὴ χεγκελιανή σκέψη ἀπὸ τὶς προγενέστερες πολιτικές θεωρίες. Ἡ δεύτερη ἀρετὴ τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Χέγκελ ἔγκειται στὴν ἀξιόπιστη περιγραφή πού μᾶς ἔφησε, κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Μάρξ, τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἀνέλυσε στὴν πιὸ ἀναπτυγμένη γιὰ τὴν ἐποχὴ του μορφή, ἔτσι ὥπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴ διομηχανικὴ ἐπανάσταση τῆς Ἀγγλίας. Τὰ πολιτικά του κείμενα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ πιὸ ὁλοκληρωμένη καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπόδοση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα.⁵

Ἡ ἀξία ὡστόσο τῶν κειμένων τοῦ Χέγκελ περιορίζεται σὲ περιγραφικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ διάκριση κράτους καὶ κοινωνίας ἔχει γιὰ τὸν ἐρευνητὴ ἀποκλειστικὰ περιγραφικὴ χρησιμότητα. Δὲν τοῦ παρέχει ἄμεσα οὔτε τὴν ἐξήγηση οὔτε τὴ θεμελίωση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Οἱ ἀναλύσεις του ἀγγίζουν τὴν ἐπιφάνεια τῶν περιγραφόμενων φαινομένων, τοὺς λείπει ἡ ἀναζήτηση τῆς κοινωνικῆς οὐσίας τὴν ὁποία ὁ Χέγκελ συγχέει μὲ τὸ Πνεῦμα, αἰτία γι' αὐτὸν γένεσης καὶ ἐξέλιξης τοῦ κόσμου. Βλέπει τὸν κόσμο ἀνεστραμμένα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ιδέας, ὑλικὴ ἐκφραση τῆς ὁποίας καὶ μόνο συνιστᾶ ἡ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Πίσω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς χεγκελιανῆς σκέψης, πού εἶναι τὰ ὄρια τῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του, καὶ τῆς τάξης του, κρύβονται ὡστόσο τὰ ὄρια καὶ οἱ ἀντιθέσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ὁποίας μᾶς ἔφησε ὁ Χέγκελ στὴ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου.

Κράτος καὶ ἰδιωτικὴ-ἀστικὴ κοινωνία

Στὸν Χέγκελ ἀνήκει, λοιπόν, ἡ τιμὴ ὅτι ἀντιδιαστέλλει Κράτος καὶ Κοινωνία καὶ ὅτι συνέλαβε θεωρητικὰ τὸ Κράτος ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα σὲ σχέση μὲ τὴν Κοινωνία. Πρῶτος αὐτὸς συνέβαλε καὶ ἀνέλυσε κράτος καὶ ἰδιωτικὴ ἀστικὴ κοινωνία (Bürgerliche Gesellschaft) ὡς φαινόμενα διαφορετικά, τὰ ὁποία

καλύπτουν ξεχωριστοὺς χώρους τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀπουσίαζε ἐντελῶς ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες διέκριναν ἀπλῶς τὴ φυσικὴ ἀπὸ τὴ κοινωνικὴ κατάσταση, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀναφορά στοῦ κράτος, ὡς δύναμης ξεχωριστῆς καὶ σχετικὰ αὐτόνομης ἀπὸ τὴν κοινωνία. Γενικά, γιὰ τοὺς θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἡ κοινωνικὴ κατάσταση ταυτιζόταν μὲ τὴν πολιτικὴ, γι' αὐτὸ καὶ στοῦ πολιτικοῦ τοῦ συστήματος Κράτος σήμαινε βασικὰ ὁργάνωση κοινωνίας καὶ ὄχι ὁργάνωση ἐξουσίας.

Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς κατασκευῆς αὐτῆς γίνεται φανερὴ, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκρύπτεται ὁ καταναγκαστικὸς χαρακτήρας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Ἡ πολιτικὴ κληρονομία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡδήγωσε ἐπομένως στὴ σύγχυση ἀστικῆς κοινωνίας καὶ Κράτους, ἐφόσον «ἀστικὴ» καὶ «πολιτικὴ» κοινωνία σήμαινε τελικὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἡ οἰκονομολογικὴ ὁμως μόρφωση τοῦ Χέγκελ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ φυσικοδικαικὴ αὐτὴ σύλληψη τῆς *société civile*, τὴν ὁποία ὁ γερμανὸς φιλόσοφος ἀντιπαράθετε πλέον πρὸς τὸ κράτος καὶ ὄχι πρὸς μίαν φανταστικὴν φυσικὴν κατάσταση. Στὰ λόγια τοῦ μεγάλου ἰδεαλιστῆ φιλοσόφου γιὰ ἀνάγκες, καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἐπιδίωξη ἀτομικοῦ συμ-

⁵Ιδιωτικὴ-ἀστικὴ κοινωνία: μὲ αὐτὸ τὸν περιφραστικὸ ὄρο ἀποδίδουμε τὸν γερμανικὸ *bürgerliche Gesellschaft* καὶ τοὺς *société civile*, *civil society*, γαλλικὸ καὶ ἀγγλικὸ ἀντίστοιχα. Στὰ ἑλληνικὰ ὑπάρχουν διάφορες ἀποδόσεις, («ἀστικὴ κοινωνία», ἀστικὴ κοινωνία, κοινωνία ἰδιωτῶν, ἰδιωτικὴ κοινωνία, ἀστικὴ κοινωνία, πολιτικὴ κοινωνία) χωρὶς ὡστόσο νὰ ἔχει λυθεῖ ἱκανοποιητικὰ τὸ πρόβλημα, ἢ ἔστω νὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ μίᾳ ἐκδοχῇ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς *bürgerliche Gesellschaft* στὸν Χέγκελ ἔχει διαφορετικὸ περιεχόμενο σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο πού τῆς ἀπέδιδαν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι φυσιοκράτες, ὅπως προσπαθῶ νὰ δείξω στὸ κείμενό μου. Πιστεύω ὁμως ὅτι ἡ περίφραση «ἰδιωτικὴ-ἀστικὴ» ἀποδίδει καλύτερα καὶ μὲ λιγότερες συγχύσεις τὸ νόημα τῆς *société civile*, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Χέγκελ (ἀλλὰ καὶ τὸν Μάρξ – παρόλο πού αὐτὸς ἐπεξέτεινε τὴν ἔννοια).

5. H. Lefebvre, ὁ.π., σ. 141.

φέροντος, ἀναγνωρίζει κανείς εύκολα τή γλώσσα καί τούς νόμους τής κλασικής πολιτικής οίκονομίας.⁶

Τήν έννοια τής ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας (Bürgerliche Gesellschaft) δανείστηκε λοιπόν ο Χέγκελ από τούς Γάλλους καί "Αγγλους κλασικούς οίκονομολόγους οί όποιοι χρησιμοποιούσαν τόν όρο *société civile* ή *civil society* για νά δηλώσουν τό σύνολο τής ύλικής καί οίκονομικής ζωής του ανθρώπου.⁷ Γι' αυτό καί ο γερμανός φιλόσοφος αποδίδει στόν όρο οίκονομική κυρίως σημασία, σέ αντίθεση πρός τούς "Αγγλους καί Γάλλους πολιτικούς φιλόσοφους του 17ου καί 18ου αιώνα για τούς όποιους, όπως σημείωσαμε, ή *société civile* ήταν κατηγορία βασικά πολιτική,⁸ καί αντιδιαστέλλόταν πρός τήν φυσική κατάσταση του ανθρώπου.

Έπηρεασμένος από τό μοντέλο τής ελεύθερης αγοράς, όπως τό είχαν πλάσει οί κλασικοί οίκονομολόγοι, ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται καί αυτός κατ' άρχήν τήν ιδιωτική-άστική κοινωνία ως τό χώρο τής ανάγκης, τής εργασίας καί τής ανταλλαγής των αγαθών, γενικά ως τό χώρο όπου αναπτύσσεται ελεύθερα ή οικονομική δραστηριότητα του ατόμου. Τό ότι είχε μελετήσει προηγουμένως τίς άρχές τής πολιτικής οίκονομίας, προκύπτει καί από τή *Φιλοσοφία του Δικαίου*, όπου καί αναφέρεται αναλυτικά στή σημασία του κοινωνικού καταμερισμού τής εργασίας, στους νόμους τής ανταλλαγής καί στίς συνέπειες από τή

6. Βλέπε S.Avineri, *Hegel's theory of the modern state*, Cambridge University Press, 1972, σ. 82 έπ., 132 έπ. καί 142, καί H.Marcuse, *Raison et Révolution* (Paris, éd. de Minuit 1968) σ. 245 καί 248-249, B. Bourgeois, *La pensée politique de Hegel*, (P.U.F.) σ. 119. Για τή σημασία που απέδιδε ο Χέγκελ στήν επιστήμη τής πολιτικής οίκονομίας βλέπε παρ. 189 παρατήρηση καί προσθήκη τής *Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Για τήν έπιρροή γενικά που άσκησαν οί κλασικοί οίκονομολόγοι στόν Hegel βλέπε Raymond Plant, «Hegel and Political Economy», *New Left Review*, no 103 καί 104 (1977) σ. 79-92 καί 103-113.

7. Βλέπε παρουσίαση τής *Φιλοσοφίας του Δικαίου* του Hegel στά γαλλικά από τόν R.Derathé (Librairie philosophique J. Vrin, 1975) σ. 25 καί σημ. 28 καί 29. G. Lucacs, *The Young Hegel*, (London, Merlin press) σ. 169-172 καί σ. 329 έπ. καί Raymond Plant, *ό.π.*, no 103, σ. 88-92.

8. Βλέπε σχετικά, S.Avineri, *ό.π.*, σ.142, J.P.Lefebvre, *Hegel «Société civile bourgeoise»*, σημείωση 3, σελίδα 54 (Paris Maspero 1975), R. Maspétol, «Droit, société civile et État dans la pensée de Hegel» σέ: *Archives de Philosophie du Droit*, tome XII (1967) σ.111.

χρησιμοποίηση τής μηχανής. 'Η περίφημη φράση του Ad. Smith, σύμφωνα μέ τήν όποία κάθε άτομο επιδιώκοντας αποκλειστικά τό άτομικό του συμφέρον ύπηρετεί αυτόματα τό γενικό συμφέρον, ή αισιόδοξη αυτή θεώρηση τής πολιτικής οίκονομίας, στήν όποία στηριζόταν όλόκληρη ή δυναμική τής άτομικής οίκονομικής πρωτοβουλίας καί ή όποία συντηρούσε τήν έμπιστοσύνη που έτρεφαν οί φιλελεύθεροι οίκονομολόγοι στό φυσικό ή ελεύθερο ανταγωνισμό, φαίνεται πώς όχι μόνο δέν του ήταν άγνωστη, αλλά καί είχε έπηρεάσει βαθιά τό έργο του.⁹

Στήν οίκονομική κατά βάση σύλληψη τής ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας ο Χέγκελ προσθέτει ώστόσο ένα νέο στοιχείο, τό στοιχείο τής έννομης ρύθμισης, πράγμα που προσδίδει μία νέα διάσταση στήν σφαίρα αυτή, που μέχρι τότε προσδιοριζόταν αποκλειστικά από τά στοιχεία τής ανάγκης καί τής εργασίας. 'Η δυναμική θεώρηση των φαινομένων οδηγεί έτσι τή διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ σ' ένα πιο πλούσιο, σέ σύγκριση μέ τούς οίκονομολόγους καί φιλόσοφους του 17ου καί 18ου αιώνα, όρισμό αυτού που αυτός όνομάζει πλέον Bürgerliche Gesellschaft ή όποία σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τής παραγράφου 188 περιλαμβάνει¹⁰:

- «Α. Τή μεσολάβηση τής ανάγκης καί τήν ικανοποίηση του ατόμου από τήν εργασία του, καθώς καί από τήν εργασία καί τήν ικανοποίηση των αναγκών όλων των άλλων: πρόκειται για τό σύστημα των αναγκών.
Β. Τήν πραγματικότητα του στοιχείου τής ελευθερίας που έμπεριέχεται σ' αυτό τό σύστημα: πρόκειται για τήν προοστασία τής ιδιοκτησίας μέσα από τήν διοίκηση τής δικαιοσύνης.
Γ. Τά μέτρα προφύλαξης άπέναντι σέ κάθε τί τό άπρό-

9. «Στήν ιδιωτική άστική κοινωνία καθένας είναι αυτοσκοπός, οί άλλοι δέν αντιπροσωπεύουν τίποτε γι αυτόν. Κανείς όμως δέν μπορεί νά φτάσει στήν εκπλήρωση των σκοπών του σ' όλη τους τήν έκταση, άν δέν έλθει σέ έπαφή μέ τούς άλλους· οί τελευταίοι δέν είναι παρά τά μέσα για τήν επιδίωξη των ιδιαίτερων σκοπών του καθένα. Μέσω όμως τής σχέσης αυτής μέ τούς άλλους, οί ιδιαίτεροι σκοποί του καθένα παίρνουν τή μορφή του καθολικού καί τό άτομο δέν φτάνει στήν ικανοποίηση των σκοπών αυτών παρά ικανοποιώντας τήν ευδαιμονία των άλλων» (Hegel, *Grundlinien*,... παρ. 182, προσθήκη).

10. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, παρ. 188.

βλεπτο πού ενυπάρχει σ' αυτά τὰ συστήματα καθώς και τὰ μέτρα πού προορίζονται νά προστατεύσουν τὰ ιδιωτικά συμφέροντα ως κάτι τό κοινό, μέ τή βοήθεια τῆς ἀστυνομίας και τῶν συντεχνιών».

Στήν ιδιωτική-ἀστική κοινωνία τοῦ Χέγκελ συνυπάρχουν ἐπομένως σέ ἀδιάλυτο μείγμα τό στοιχείο τό ὑλικό, τῆς οἰκονομικῆς και ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος, μέ τό στοιχείο τῆς ἐννομῆς ρύθμισης και τάξης.

Τόν πιό περιεκτικό ὅμως ὀρισμό τῆς ιδιωτικῆς - ἀστικῆς κοινωνίας, μέ τὰ στοιχεῖα πού προαναφέραμε, βρίσκει κανεῖς στήν παράγραφο 157, 6) τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου.¹¹ Ἐκεῖ ὡς Bürgerliche Gesellschaft νοεῖται «ἡ ἔνωση ἐκείνη τῆς ὁποίας τὰ μέλη ὡς ἀνεξάρτητα ἄτομα, συνεννοῦνται σέ μιά τυπική ὁλότητα. Ἡ ἀφηρημένη αὐτή συνένωση ἡ ὁποία ἔχει ὡς βάση τῆς τό σύστημα τῶν ἀναγκῶν ἐπιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια α) τῆς νομικῆς ὁργάνωσης (Rechtsverfassung), ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς μέσο προστασίας τοῦ προσώπου και τῆς ιδιοκτησίας, 6) μέ τή βοήθεια μιᾶς καθαρά ἐξωτερικῆς ὁργάνωσης, ἡ ὁποία ἔχει ὡς σκοπό τή διαφύλαξη τῶν ιδιωτικῶν και τῶν συλλογικῶν συμφερόντων». Ἡ τελευταία αὐτή κατάσταση βρίσκει τελικά τήν ἐνότητα και τή συνοχή τῆς στή συγκρότηση τοῦ πολιτικοῦ κράτους και στή σύνταξη τοῦ πολιτικοῦ συντάγματος (Staatsverfassung).

Ἡ τριπλή αὐτή διάσταση τῆς ιδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας βοηθᾷ τόν Χέγκελ νά συλλάβει τὰ τρία διαφορετικά ἐπίπεδα τὰ ὁποία σέ ἱεραρχικά ἀρθρωμένη ἐνότητα συνέχουν κάθε μορφῆς ἀστικῆς κοινωνίας: τό ὑλικό-οἰκονομικό, τό νομικό και τό πολιτικό.

Ἀξίζει νά δοῦμε τίς στιγμές αὐτές κάπως πιό ἀναλυτικά, ἔτσι ὅπως τίς παρουσιάζει ὁ Χέγκελ μέσα ἀπό τή Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, διότι ἀπό τήν περιγραφή ἀνακύπτουν βασικά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ὅπως ἡ ἀνεξαρτησία και ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἀτόμων, ὁ ἀτομικός ἐγωισμός και ἡ ἀμοιβαιότητα ἢ διαπλοκή ἀναγκῶν και δραστηριοτήτων.

Κοινωνία και ἄτομο

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Γερμανοῦ φιλόσοφου ξεκινᾷ ἀπό δύο θεμελιώδεις ἀρχές.¹² Σύμφωνα μέ τή πρώτη, τό ἄτομο, ὡς συγκεκριμένο πρόσωπο, δέν ἀποβλέπει παρά στήν ἱκανοποίηση τῶν

ιδιωτικῶν του συμφερόντων και δέν συμπεριφέρεται παρά «ὡς μείγμα φυσικῆς ἀναγκαιότητος και ὑποκειμενικῆς αὐθαιρεσίας».¹³

Σύμφωνα μέ τή δεύτερη, τὰ ἀτομικά συμφέροντα εἶναι δεμένα κατά τέτοιο τρόπο μεταξύ τους ὥστε ἡ ἐκδήλωση και ἡ ἱκανοποίηση τοῦ ενός νά ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐκδήλωση και τήν ἱκανοποίηση τοῦ ἄλλου. Κατά τήν ἐπιδίωξη ἐπομένως τῶν ἐγωιστικῶν σκοπῶν τῶ ἀτόμων «δημιουργεῖται ἓνα σύστημα ἀμοιβαίας ἐξάρτησης μέσα στό ὁποῖο ἡ ζωή και ἡ εὐδαιμονία τοῦ μοναδικοῦ ἀτόμου καθώς και ἡ νομική του ὑπαρξη εἶναι στενά δεμένες μέ τήν ὑπαρξη, τήν εὐδαιμονία και τό δίκαιο ὅλων· ἐκεῖ ἔχουν τή βάση τους, ἐκεῖ μόνο ὑπάρχουν πραγματικά, μέσα ἀπ' αὐτή τή σύνδεση βρίσκουν ἀσφάλεια. Αὐτό τό σύστημα μπορεῖ ἀπό μιά πρώτη ἀποψη νά θεωρηθεῖ ὡς Κράτος ἐξωτερικό, ὡς Κράτος τῆς ἀνάγκης και τῆς νόησης».¹⁴

Καθένας εἶναι ἐλεύθερος και ταυτόχρονα ἐξαρτώμενος ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ἐξατομικευμένη λογική τῆς ἀστικῆς κοινωνίας συνεπάγεται τελικά τήν καθολική ἐξάρτηση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο. Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφερόντος ἀποτελεῖ τό κίνητρο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ἱκανοποίηση ὅμως τοῦ συμφερόντος αὐτοῦ δέν ἐπιτυγχάνεται παρά μέσα ἀπό τή διαπλοκή τῆς δραστηριότητος τοῦ ενός μέ τή δραστηριότητα τῶν ἄλλων καθώς και μέ τήν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τῶν δραστηριοτήτων τους.¹⁵ Τό συγκεκριμένο ἄτομο εἶναι τό ἅπαν, δέν ἀποκτᾷ ὅμως τή σημασία αὐτή παρά μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἄλλου.

Ἡ θεώρηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μ' αὐτόν τόν τρόπο εἶναι φανερό πῶς δέν ταυτίζεται μέ τήν παραδοσιακή φιλελεύθερη ἀτομιστική θεώρηση. Διότι χωρίς ὁ Χέγκελ νά ἀμφισβητεῖ τό θρίαμβο στήν ἀστική κοινωνία τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωισμοῦ, δείχνει παράλληλα πῶς οἱ ποικίλες ἀτομικές δραστηριότητες συμπλέκονται ἀναγκαστικά και ἀλληλεξαρτῶνται. Ἔτσι, ἡ ἐργασία κατά τόν Χέγκελ δέν εἶναι μόνο ἐκδήλωση προσωπικῆς ἐλευθε-

12. Βλέπε ἀναλυτικά, Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 182, 183, 184, Πρὸβλ. S.Avineri, ὁ.π., σ. 141-147, H.Marcuse..., ὁ.π., 248, ἔ.π. B. Bourgeois, ὁ.π., 116-123 R.Maspétol, ὁ.π., σ. 108-116 καθώς και K.Löwith, *Von Hegel zu Nietzsche*, (γαλλική μετάφραση, éd. Gallimard), σ. 294-295 και Ernst Bloch, *Subject — Object, erläutungen zu Hegel* (γαλλική μετάφραση, Paris éd. Gallimard, 1977), σ. 238-239.

13. Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 182.

14. Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 183.

15. S.Avineri, ὁ.π., σ. 147.

11. Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 157b.

ρίας και μέσο ικανοποίησης ατομικών αναγκών, αλλά και δημιουργός κοινωνικών δεσμών. Μέ τον τρόπο αυτό ο εκπρόσωπος του αντικειμενικού ιδεαλισμού επιτυγχάνει τη διαλεκτική αντιστροφή της σημασίας της εργασίας ή όποια, από κατηγορία «ατομιστική» της πολιτικής οικονομίας, μεταμορφώνεται σε παράγοντα κοινωνικής επαφής και ενσωμάτωσής.¹⁶

Ο μηχανισμός μέσω του οποίου παράγεται και αναπαράγεται ο ατομικός εγωισμός και η αμοιβαία εξάρτηση είναι από πρώτη άποψη απλός: στηρίζεται, βασικά, στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής των αγαθών. Ο καθένας παράγει, από μόνος του όχι για τον εαυτό του, αλλά για τους άλλους και αντίστροφα. Παράγει δηλαδή αντικείμενα όχι για άμεση χρήση ή κατανάλωση αλλά για ανταλλαγή, παράγει, συνεπώς, εμπορεύματα. Αυτό σημαίνει ότι ο ατομικός παραγωγός δεν ικανοποιεί τις προσωπικές του ανάγκες παρά μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων που παρήγαγε με προϊόντα άλλων παραγωγών τα οποία έχει ανάγκη. Η ικανοποίηση της ανάγκης του ενός εξαρτάται από την ικανοποίηση της ανάγκης του άλλου. Εφόσον δε η παραγωγή γίνεται για τους άλλους και η ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού γίνεται μέσω άλλων, ο άστος παραγωγός βλέπει τους άλλους ως μέσο της δικής του προσωπικής ικανοποίησης.¹⁷

16. «Μέ την αμοιβαία εξάρτηση του ενός από τον άλλον στην εργασία και την ικανοποίηση των αναγκών, ο υποκειμενικός εγωισμός του καθένα μεταμορφώνεται σε συμβολή στην ικανοποίηση των αναγκών όλων των άλλων. Αυτό σημαίνει ότι ο υποκειμενικός εγωισμός μετατρέπεται μέσα από μία διαλεκτική κίνηση σε διαμεσολάβηση του ιδιαίτερου μέσα από το καθολικό, έτσι ώστε κάθε άνθρωπος που αποκτά, παράγει και απολαμβάνει για τον εαυτό του, παράγει και αποκτά για την απόλαυση των άλλων» (Grundlinien, ... παρ. 199).

17. «Μέ τον καταμερισμό των έργων ή εργασία του ατόμου γίνεται πιο απλή και απ' αυτό και μόνο το γεγονός ή παραγωγική του ικανότητα στο είδος της δουλειάς του αυξάνει, όπως ακριβώς αυξάνει και ο όγκος της παραγωγής. Ταυτόχρονα αυτή η αφαίρεση της ικανότητας και του τρόπου παραγωγής συμπληρώνει και καθιστά καθολική αναγκαιότητα τις αμοιβαίες σχέσεις που διατηρούν οι άνθρωποι με σκοπό την ικανοποίηση άλλων αναγκών. Εξάλλου, η αφαίρεση της διαδικασίας της παραγωγής καθιστά την εργασία όλο και περισσότερο μηχανική ώστε τελικά ο άνθρωπος μπορεί να αποσυνθωθεί για να παραχωρήσει τη θέση του στη μηχανή» (Grundlinien, ... παρ. 198).

Επομένως, καταμερισμός της εργασίας και εμπορευματική παραγωγή συνεπάγονται αναγκαστικά τις ακόλουθες δύο παράλληλες συνέπειες

α) την εξατομίκευση του ανθρώπου και ταυτόχρονα

β) τον εκκοινωνισμό του ατόμου.

Αφού καθένας μ' αυτό που παράγει υπηρετεί τον άλλο και τον συντηρεί, κάθε άτομο, σαν ένα άτομο, εργάζεται για την ικανοποίηση μιας ανάγκης. Το άτομο αναγνωρίζεται, έτσι, ως ατομικό όν. Ταυτόχρονα, αφού καθένας παράγει χωρίς να το θέλει για όλους και όλοι για τον καθένα, τότε όλοι εξαρτώνται απ' όλους. Η καθολική εξάρτηση του καθένα απ' όλους καθιστά τον άνθρωπο όν οίκουμενικό ή κοινωνικό.

Η διπλή αυτή διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης είναι, όπως είδαμε, στην άστική κοινωνία αναγκαία συνέπεια του τρόπου παραγωγής. Η κοινωνική μάλιστα διάσταση του ατόμου δεν αποτελεί κατά τον Χέγκελ περιθωριακό φαινόμενο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά όρο, όσο και αποτέλεσμα της διαδικασίας ανταλλαγής. Ο κοινωνικός δεσμός των ατόμων δεν είναι συνεπώς δημιουργήμα κάποιας πολιτικής συμφωνίας, ή όποια ως συμβατικό κατασκεύασμα έρχεται μετά να αλλοιώσει την αρχική μοναχική φύση του ανθρώπου, δεν είναι το ύστερο φαινόμενο κάποιας ιστορικής εξέλιξης που οδηγεί από τη φυσική στη κοινωνική κατάσταση, όπως διηγούνται οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, αλλά προϊόν μιας απρόσωπης κοινωνικής διαδικασίας ή όποια βάση της έχει τις ατομικές ανταλλακτικές σχέσεις.

Η έννομη τάξη

Η χεγκελιανή περιγραφή του συστήματος των αναγκών, βάση για την ανάπτυξη της προσωπικής αυτονομίας και της αμοιβαίας εξάρτησης, δεν εξαντλείται πάντως στα γνωρίσματα αυτά. Το ίδιο το σύστημα δημιουργεί από τη φύση του και άλλους θεσμούς οι οποίοι δένονται οργανικά μαζί του και το συγκροτούν σε ενότητα πολύπλοκη: θεσμούς νομικούς και πολιτικούς. Διότι, η αυτονομία και η αλληλεξάρτηση, που χαρακτηρίζουν το χώρο της ιδιωτικής κοινωνίας, υπάρχουν και λειτουργούν κατά τρόπο τυχαίο και σπασμωδικό.¹⁸ Αδυνατούν από μόνες τους, στη φυσική τους κατάσταση, να εξασφαλίσουν

18. Raymond Plant, *Hegel and Political Economy...*, δ.π. σ. 107.

ασφάλεια και συνέχεια, πράγμα που καθιστά το όλο σύστημα εύθραυστο και εύάλωτο στις εξωτερικές προσβολές. Η ανάγκη ακριβώς ορθολογικής ρύθμισης και ελέγχου των ατομικών οικονομικών σχέσεων συνιστά κατά τον Χέγκελ τη γενεσιουργό αίτια του Νόμου και του Κράτους.

Τά άτομα είναι λοιπόν στην αστική κοινωνία ελεύθερα να ενεργήσουν σύμφωνα με τη θέλησή τους και τά ατομικά τους συμφέροντα, το αποτέλεσμα όμως της δραστηριότητάς τους διέπεται τελικά από την τύχη και την αυθαιρεσία, δηλαδή από τους νόμους της αγοράς.¹⁹ Είναι η τύχη που κυβερνά την αστική-ιδιωτική κοινωνία και εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του συνόλου καθώς και την αναπαραγωγή του καθένα από τά μέλη του συνόλου. Ο χώρος του γενικευμένου ανταγωνισμού και των ελεύθερων ιδιοκτητών είναι ο χώρος «των επιφανειακά διασκορπισμένων και χωρίς κατευθυντήριες αρχές κοινωνικών στοιχείων τά οποία διέπονται από μία αναγκαιότητα που επιβάλλεται από μόνη της».²⁰ Οι σχέσεις της ανταλλαγής εξασφαλίζουν την αναγκαία κοινωνική ενσωμάτωση, χωρίς την οποία τά απομονωμένα και ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους άτομα θα εξαφανίζονταν.

Ο άνθρωπος συναντά τον άλλο άνθρωπο και ανακαλύπτει την ανάγκη του άλλου μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας του. Επομένως η εργασία δεν έχει άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα. Αναγνωρίζεται ως κοινωνική χάρη στην ανταλλαγή. Αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας των ατομικών σχέσεων δεν βιώνεται από τους ανθρώπους κατά συνειδητό τρόπο, προκύπτει άπλω κατά τρόπο μηχανικό και από τις ανταλλακτικές σχέσεις. Άρα ο κοινωνικός ιστός δεν υφάινεται στην αστική κοινωνία συνειδητά αποτελεί ένα αναγκαίο επακόλουθο απρόσωπων και τυφλών μηχανισμών.²¹ Γι' αυτό και κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης εμφανίζεται ως αναγκαιότητα εξωτερική που ανυψώνεται πάνω από τους ανθρώπους και επιβάλλεται σ' αυτούς.

19. K. Papaioannou..., «Hegel et Marx: l'interminable débat», εισαγωγή σε: *Marx, Critique de l'État Hegelien* (éd. 10/18, Paris, 1976), σ. 16.

20. Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 189, προσθήκη.

21. Για την ανταλλαγή ως πράξη κοινωνικού δεσμού θεμελιώδους σημασίας στην αστική κοινωνία δλέπε τις αναλύσεις του H. Lefebvre, *De l'État*, 3, (éd. 10/18) «Le mode de production étatique», σ. 19-35 και 37-58.

Σε μία τέτοια κοινωνία όπου «τό κοινό συμφέρον και η αναπαραγωγή του συνόλου εξαρτάται από την τυφλή τύχη, μόνο η συνειδητή ρύθμιση του κοινωνικού ανταγωνισμού από μία δύναμη που τοποθετείται πάνω από τη συνάντηση των ατομικών συμφερόντων και που προστατεύει καθένα απ' αυτά είναι σέ θέση να μεταμορφώσει τό αναρχικό συννοθύλευμα ατόμων σε μία κοινωνία ορθολογική. Και μόνο ο Νόμος μπορεί να γίνει τό οργανο ενός παρόμοιου μετασχηματισμού».²² Η ανάγκη του Νόμου ανακύπτει μέσα από τη λειτουργία και τη λογική της ελεύθερης οικονομίας. Έτσι τό νομικό εποικοδόμημα είναι μία αναγκαία στιγμή της αστικής κοινωνίας της οποίας εξασφαλίζει τη συνοχή και αναπαραγωγή.

Η άορατος χείρ που κυβερνά την οικονομία της αγοράς, παίρνει λοιπόν στη διαλεκτική γλώσσα του Χέγκελ τη μορφή της αναγκαστικής εξωτερικής συνένωσης των ατόμων σε κοινωνία υποκειμένων δικαίου, μορφοποιείται σε έννομη τάξη. Τά συμφέροντα του καθένα βρίσκουν έτσι ίση προστασία σε σχέση με τά συμφέροντα του άλλου κάτω από τόν Νόμο, ο οποίος, προκειμένου να είναι ίσος απέναντι σ' όλους και να διατηρεί ίση απόσταση από τούς ανταγωνιστές, αποφεύγει κάθε άναμειξη στο παιχνίδι του ανταγωνισμού, αγνοώντας κατά τη ρύθμιση τις προσωπικές ικανότητες ή την κοινωνική κατάσταση του κάθε ιδιώτη.

Επειδή δέ τό κοινό συμφέρον πρέπει να διαστέλλεται από τά συγκεκριμένα ατομικά συμφέροντα, η έννομη τάξη εμφανίζεται ως πρὸς τούς ιδιώτες ως εξωτερική αναγκαιότητα και σκοπός της έννομης τάξης είναι η διατήρηση και η αναπαραγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων.

Η αστική κοινωνία

Η ιδιωτική-αστική κοινωνία όπως την περιέγραψε ο Χέγκελ με τις δυο στιγμές της, την οικονομική και την νομική, είναι λοιπόν ο χώρος εκείνος στον οποίο ασκείται τό σύνολο των ελεύθερων και ανεξάρτητων δραστηριοτήτων του ατόμου, ή σφαίρα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που έχει αποκοπεί μὲν από τη φυσική ομάδα που λέγεται οικογένεια, που προηγείται όμως και είναι ανεξάρτητη από τό Κράτος, «έστω και αν ο σχηματισμός της είναι μεταγενέστερος από τό Κράτος. Διότι ως

22. H. Marcuse..., *δ.π.*, 224, πρβλ. και Avineri ..., σ.90-95.

κάτι τό διαφορετικό προϋποθέτει (λογικά) τό Κράτος· γιά νά μπορέσει νά υπάρξει ή ίδια πρέπει νά έχει ήδη ένώπιόν της τό Κράτος ως πραγματικότητα αὐθύπαρκτη».²³

Ἡ περιγραφή τῆς ιδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας ἀντιστοιχεῖ ἰδίως στήν πραγματικότητα τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ πού κίνητρό του ἔχει τόν ἐγωισμό καί περιεχόμενό του τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἰσχύει συνεπῶς ὡς ἀναλυτική κατηγορία τοῦ ἀστικοῦ, κυρίως, κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, καί ὄχι κάθε μορφῆς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Βέβαια ὁ ὅρος Bürgerliche Gesellschaft, ὅταν χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλώσει τό σύνολο τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν παραγωγῆς, ἰσχύει, ὅπως ὑπογράμμισε σχετικά ὁ Μάρξ,²⁴ γιά τήν περιγραφή καί ἄλλων τύπων κοινωνίας, δεδομένου ὅτι σ' ὅλα τά στάδια ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ὑπάρχει ἕνας χώρος ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική ἢ ὑλική δραστηριότητα τῶν ἀτόμων.

Ὡς σφαῖρα ὅμως ξεχωριστή, ἀντιδιατελλόμενη πρὸς τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ἰδίως πρὸς τήν πολιτική, μέ θεσμοποιημένη ὑπόσταση, ἀναπτύχθηκε τήν ἐποχή πού δημιουργήθηκε ἡ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς. Γιά τόν Χέγκελ «ἡ δημιουργία τῆς *bürgerliche Gesellschaft* ἀνήκει στή σύγχρονη ἐποχή».²⁵ Στήν ἀστική ἀποκλειστικά κοινωνία ἡ ἐπιδίωξη τοῦ

23. Hegel, *Grundlinien*, ..., παρ. 182, προσθήκη.

24. Κ. Μάρξ – Φ. Ἐνγκελς, *Γερμανική Ἰδεολογία*, (σέ ἑλληνική μετάφραση Κ. Φιλίνη, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1975), «Ἡ κοινωνία ἰδιωτῶν ἀγκαλιάζει τό σύνολο τῶν ὑλικῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων σ' ἕνα ὁρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων... Ὁ ὅρος αὐτός ἐμφανίστηκε τόν 18ο αἰῶνα, ὅταν οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ἀποσπάσθηκαν ἀπό τήν ἀρχαία καί μεσαιωνική κοινότητα. Ἡ κοινωνία ἰδιωτῶν ὡς τέτοια φτάνει στήν πλήρη ἀνάπτυξή της μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ἀστικῆς τάξης· ἡ κοινωνική ὁργάνωση ὅμως πού δημιουργεῖται ἄμεσα ἀπό τήν παραγωγή καί τήν ἀνταλλαγή ἀγαθῶν καί πού ἀπό πάντα σχηματίζει τή βάση τοῦ κράτους καί τοῦ λοιποῦ ἐποικοδομήματος τῶν ἰδεῶν, προσδιορίστηκε πάντοτε μέ τό ἴδιο αὐτό ὄνομα».

25. Hegel, *Grundlinien*,... παραγρ. 182, προσθήκη. Πρβλ. καί Κ.Μαρξ, *Critique of Hegel's «Philosophy of Right»*, (Cambridge University Press, 1970) σ. 32 καί ἑλληνική μετάφραση (Μπ. Λυκούδη, ἐκδόσεις Παπαζήση), σ. 67: «Ἡ ἀφαίρεση τοῦ Κράτους ὡς τέτοιου ἐμφανίζεται μόνο στή σύγχρονη ἐποχή ἐπειδή ἀκριβῶς καί ἡ ἀφαίρεση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ἐμφανίζεται μόνο στή σύγχρονη ἐποχή. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ πολιτικοῦ κράτους εἶναι προῖόν σύγχρονον».

ἀτομικοῦ συμφέροντος βρίσκει τή νόμιμη ἐκφρασή της καί χειραφετεῖται ἀπό τίς ἠθικοπολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Μεσαίωνα, οἱ ὁποῖες ἐμπόδιζαν τήν ἐλεύθερη ἀντιπαράθεση ἀτομικῶν παραγωγῶν. Μόνο σ' αὐτόν τόν τύπο κοινωνικῆς ὁργάνωσης ἡ ἰδιωτική-ἀστική κοινωνία ἀναγνωρίζεται ἐπίσημα ὡς χώρος μέ ἰδιαίτερα συμφέροντα καί δικούς του θεσμούς.²⁶

Στίς προαστικές κοινωνίες, ὅπως στό Μεσαίωνα ἡ τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, δέν μποροῦσε νά γίνει διάκριση μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς σφαίρας. Οἱ πολιτικές σχέσεις δέν ξεχωρίζαν, δέν διαφοροποιούνταν ἐντελῶς ἀπό τίς ὑλικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, δεδομένου ὅτι οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ἦταν παράλληλα σχέσεις πολιτικές, σχέσεις κυριαρχίας. Ἡ πολιτική ἦταν στενά δεμένη μ' αὐτό πού σήμερα ὀνομάζουμε οἰκονομική σφαῖρα, πράγμα πού δέν ἐπέτρεπε τή σαφή διάκριση κοινωνίας καί Κράτους, ἰδιωτικῆς καί δημόσιας σφαίρας. Στόν Μεσαίωνα, ἡ ἰδιοκτησία τοῦ φεουδάρχη, παραδείγματος χάρι, ἦταν δημόσια ἰδιοκτησία, ἡ ἀσκηση δέ τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση κυριαρχίας καί ὄχι χρήση κυριότη-
τας.²⁷

Ἡ ἀντικειμενική αὐτή ἐνότητα κοινωνίας καί πολιτικοῦ Κράτους διασπᾶται μέ τήν καθιέρωση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τήν ἰδιωτικοποίηση τῆς ἰδιοκτησίας καί, γενικότερα, τήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Ὁ δημόσιος τομέας ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται ἀπό ὁμόνοιο, ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια τῆς χειραφέτησης τοῦ ἀτόμου ἀπό τίς ποικίλες προσωπικές καί συντεχνιακές ἐξαρτήσεις τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀτομική οἰκονομική δραστηριότητα χειραφετεῖται σέ σχέση μέ τήν κοινοτική ὁργάνωση, καί κάθε πολιτικός ἢ συντεχνιακός περιορισμός πάνω στήν ἰδιοκτησία καταργεῖται.

Ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ Κράτους

Ἀπό τά πρῶτα πολιτικά του δοκίμια ὁ Χέγκελ διαπιστώνει ὅτι ἡ κοινωνία τῆς ἀγορᾶς εἶναι γεμάτη ἀντιθέσεις καί ἀνταγωνι-

26. Βλέπε J.O'Malley, εἰσαγωγή σέ: *Karl Marx, Critique of Hegel's «Philosophy of Right»*, σ. XIVIII.

27. Γιά ὅλα τά θέματα ἀντί ἄλλων, Sh. Avineri,..., ὁ.π., 50-54 καί J. O'Malley, ὁ.π., σ. X/V – X/VIII.

σμούς και ότι περικλείει δυνάμεις κεντρώφuyες και άνεξέλεγκτες.²⁸ Διαβλέπει ότι οι σχέσεις οι βασισμένες στην άτομική ιδιοκτησία και την οικονομική ελευθερία δέν είναι σέ θέση, λόγω του τυφλού ανταγωνισμού των ιδιοκτητών, νά εξασφαλίσουν από μόνες τους την ενότητα του κοινωνικού χώρου και νά δημιουργήσουν αυτόματα μιά ορθολογική κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό και πιστεύει πώς μόνο μιά δύναμη εξωτερική, ξένη πρός την ιδιωτική-άστική κοινωνία πού σπαράσσεται από αντιθέσεις, μπορεί νά εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και νά ενσωματώσει τά ανταγωνιζόμενα άτομα σέ μιά ουσιαστική ενότητα. Καί ή δύναμη αυτή δέν μπορεί κατά τον Χέγκελ νά είναι άλλη από τό Κράτος νοούμενο ως κάτι «τό ορθολογικό καθ' έαυτό και γιά τόν έαυτόν του».

Τό Κράτος κατά συνέπεια είναι ένας θεσμός του οποίου ή αναγκαιότητα προκύπτει από τη φύση και τη λειτουργία της ιδιωτικής άστικής κοινωνίας. Η «όλοκληρωτική» μάλιστα μορφή πού παίρνει στην πολιτική θεωρία του Χέγκελ δικαιολογείται από την ανταγωνιστική δομή της κοινωνίας αυτής.²⁹ Θά ήταν όμως έάν ή θεωρία του ερμηνευόταν ως έλεγεία γιά την κρατική παντοδυναμία. Έστω και άν οι απόψεις του χρησίμευσαν ένίοτε ως θεωρητική αναφορά ολοκληρωτικών καθεστώτων, τό πολιτικό του σύστημα, συνολικά κρινόμενο, κάθε άλλο παρά άρνηση της προσωπικής ελευθερίας και της κοινωνικής αυτοδυναμίας μπορεί νά θεωρηθεί.³⁰ Τέτοια παρα-

28. Βλέπε σχετικά τη μελέτη του G.Lukács, *The Young Hegel*, (Merlin Press, London 1975), ιδίως σελ. 319-337 και 448-464 καθώς και H. Marcuse, *δ.π.*, σ. 123-129, Sh. Avineri, σ. 86-104, B.Bourgeois, *δ.π.*, σ. 62-81.

29. Την έρμηνεία αυτή των πολιτικών κειμένων του Χέγκελ υποστηρίζουν ιδιαίτερα ο H.Marcuse, *δ.π.*, σ. 216-218, 244-246, 258-261 και Avineri, *δ.π.*, σ. 98-104, καθώς και Er.Bloch, *Subjekt — Objekt*, *δ.π.*, σ. 238-239, και K. Παπαϊοαννου, *Hegel et Marx*, *δ.π.*, σ. 16-21.

30. Γιά τό θέμα αυτό βλέπε ανλυτικότερα, H.Marcuse, *δ.π.*, 436-464, Sh.Avineri, *δ.π.*, σ. 239-241 Contra, Erick Weil, *Hegel et l'Etat*, (Paris, J.Vrin, 1970) ό όποιος στό έργο του αυτό — πέντε διαλέξεις πού έδωσε κατά καιρούς — προσπαθεί νά αποδείξει ότι ό Hegel υπήρξε θεωρητικός του ολοκληρωτικού ή αυταρχικού κράτους. Βλ. ακόμη σχετικά τίς διάφορες έρμηνείες του έργου του Hegel από σύγχρονους διανοητές, στό βιβλίο του Joseph Juszczak, *L'anthropologie de Hegel à travers la pensée moderne* (éd. Anthropos, 1977).

νόηση είναι δυνατόν νά γεννηθεί μόνο άν τό έργο του Χέγκελ εξετασθεί αποσπασματικά, χωρίς αναφορά στό σύνολο του συστήματός του, και αποκοπεί από τη διαλεκτική λογική πού τό διατρέχει. Ο Χέγκελ μιλώντας γιά τό Κράτος είχε υπόψη του κυρίως την άστική κοινωνία, και άν πρότυπό του είχε τό Κράτος της Αθήνας δέν έπαψε ούτε στιγμή νά εξετάζει τά φαινόμενα έντάσσοντάς τα στη διαδικασία ενός διαρκούς ιστορικού γίγνεσθαι. Η διαλεκτική σκέψη τόν οδήγησε στη σύλληψη μιάς κρατικής ενότητας πού περιέχει στοιχεία τά όποια άρνούνται μέν την αυτοδυναμία του ατόμου αλλά και στοιχεία πού ταυτόχρονα την επιβεβαιώνουν, την ενισχύουν και την ολοκληρώνουν.

Η πολιτική φιλοσοφία του Χέγκελ απομακρύνεται δέβαια από τη φιλελεύθερη αντίληψη του Κράτους, στην όποία ό γερμανός φιλόσοφος προσάπτει ότι μετέτρεψε τό Κράτος σέ άπλό υπηρέτη του ατόμου, και ότι ταύτισε τό κράτος μέ την ιδιωτική κοινωνία. Καί τονίζει ότι «όταν τό Κράτος συγγέεται μέ την ιδιωτική άστική κοινωνία, όταν προορισμός του γίνεται ή μέριμνα γιά την ασφάλεια και προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και της προσωπικής ελευθερίας, τότε τό συμφέρον των ατόμων ως ιδιωτών γίνεται ό τελικός σκοπός γιά τόν όποιο τά άτομα συνενώθηκαν γιά νά σχηματίσουν Κράτος».³¹ Τό Κράτος όμως δέν είναι δυνατόν νά όρισθεί αποκλειστικά σέ αναφορά πρός τά άτομα και τά συμφέροντά τους. Σκοπός του είναι νά άνυψώσει τίς υποκειμενικές θελήσεις των ιδιωτών σέ μιά ενότητα αντικειμενική, νά ενσωματώσει τό ιδιαίτερο στό καθολικό, και νά επιτύχει την άρμονική σύζευξη των δικαιωμάτων του ατόμου μέ τίς αξιώσεις της ολότητας.³²

Γιά τόν εκπρόσωπο του αντικειμενικού ιδεαλισμού ή ιδιωτική-άστική κοινωνία δέν μπορεί επομένως νά γίνει αυτοσκοπός ούτε νά προσδιορίσει τούς σκοπούς του Κράτους, υποτάσσοντας την κρατική δραστηριότητα στις δικές της ιδιωτικές επιδιώξεις. Μιά τέτοια σύγχυση είναι έντούτοις κοινή στις θεωρίες του φυσικού δικαίου, οι όποιες, ταυτίζοντας όπως είδαμε πολιτική και άστική κοινωνία, άνήγαγαν την πρώτη στη δεύ-

31. Hegel, *Grundlinien...*, παρ. 258 παρ.

32. Βλέπε K. Löwith, *Von Hegel* (δ.π.), σ. 293-298 και R. Derathé, παρουσίαση της *Φιλοσοφίας του Δικαίου* στα γαλλικά, *δ.π.*, σ. 28.

τερη. 'Ο Χέγκελ, αντίθετα, θά υποστηρίξει: «εάν τό Κράτος παρουσιασθεί ως ένότητα διαφόρων προσώπων, ένότητα πού δέν είναι παρά μία άπλή ένωση, τότε αυτό πού πράγματι έννοείται μ' αυτόν τόν όρο είναι μόνο ή ιδιωτική-άστική κοινωνία. Πολλοί σύγχρονοι συνταγματολόγοι ώστόσο δέν κατάφεραν νά διατυπώσουν άλλη θεωρία γιά τό Κράτος έκτός άπ' αυτήν».³³

Ενώ γιά τούς θεωρητικούς του «κοινωνικού συμβολαίου» τό Κράτος είναι προϊόν κοινής συμφωνίας άνεξάρτητων και ίσων ατόμων, δημιούργημα της ύποκειμενικής τους θέλησης, (τά άτομα ως ιδιώτες υπάρχουν λογικά πρίν από τό Κράτος, γι' αυτό και οί ατομικές θελήσεις αποτελούν την άφετηρία, τό θεμέλιο της φιλελεύθερης οίκοδόμησης του Κράτους), γιά τόν Χέγκελ, αντίθετα, τό Κράτος αντιπροσωπεύει μία αναγκαία αντικειμενική κατάσταση, μία ένότητα άνεξάρτητη από τίς ύποκειμενικές θελήσεις των ατόμων, ή όποία στην ανάγκη επιβάλλεται και ένάντια στίς θελήσεις αυτές. 'Η ιδέα του Κράτους «κοινωνικό συμβόλαιο» αντικαθίσταται από την ιδέα του Κράτους ένότητα αντικειμενική: «Τό Κράτος δέν βασίζεται καθόλου σέ κάποιο συμβόλαιο, πού δεσμεύει καθένα μέ όλους και όλους μέ τόν καθένα, ή, κατά τρόπο άμοιβαίο, τό άτομο μέ την κυδέρνηση· ή καθολική θέληση του όλου δέν είναι ή ρητή θέληση των ατόμων αλλά ή άπόλυτη καθολική θέληση, ή όποία επιβάλλεται στα άτομα από μόνη της και γιά τόν έαυτόν της».^{33α}

'Ο Χέγκελ απορρίπτει την πρωταρχικότητα της ιδιωτικής άστικής κοινωνίας έναντι του Κράτους και ύποτάσσει την ύπαρξη της στον όρθολογισμό και την αυταξία του Κράτους: «'Απέναντι στη σφαίρα του ιδιωτικού δικαίου και της ιδιωτικής ευημερίας, δηλαδή στη σφαίρα της οικογενειακής άστικής κοινωνίας, τό Κράτος είναι από τή μία μεριά έξωτερική αναγκαιότητα και δύναμη υπέρτερη. 'Η φύση του είναι τέτοια ώστε οί νόμοι και τά συμφέροντα της οικογενείας και της ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας είναι ύποταγμένα σ' αυτό και έξαρτώνται άπ' αυτό. 'Από την άλλη μεριά όμως, τό Κράτος άποτελεί τόν έγγενή σκοπό τους, και άντλεί τή δύναμή του από την ένότητα του δικού του τελικού καθολικού σκοπού και των ιδιαίτερων

συμφερόντων των ατόμων, ένότητα πού εκφράζεται στην αρχή. τά άτομα έχουν άπέναντι στο Κράτος καθήκοντα στον ίδιο βαθμό πού έχουν και δικαιώματα».³⁴

Τό χειγκελιανό κράτος, παρατηρεί εύστοχα ό γάλλος φιλόσοφος Henri Lefebvre σέ πρόσφατη σχετικά εργασία του γιά τό Κράτος, «βρίσκεται μέσα στην κοινωνία, είναι πανταχού παρόν, και παρ' όλα αυτά την έξουσιάζει έδρεύοντας πάνω άπ' αυτήν. Χωρίς τό κράτος, τά διάφορα στοιχεία της κοινωνίας θά διαλύονταν, τά μέλη της θά αποδιαρθρώνονταν. Τό Κράτος συνέχει τό διάχυτο όρθολογισμό πού έννύπαρχει, σκορπισμένος σέ διάφορα στοιχεία της κοινωνίας, ενώ βρίσκεται έξω άπ' αυτήν και πιο πάνω άπ' αυτήν. Την στεφανώνει έξουσιάζοντάς την, συγκεντρώνοντας τόν όρθολογισμό σ' ένα μόνο σημείο».^{34α}

'Η αυτοτέλεια του χειγκελιανού κράτους έναντι της ιδιωτικής κοινωνίας είναι σχετική. 'Εάν τό Κράτος τίθεται ως τρίτη δύναμη πάνω από τά ιδιωτικά συμφέροντα, σκοπός του δέν είναι νά τά έξουδετερώσει αλλά νά καταστήσει την προστασία τους ούσιαστική και άποτελεσματική. Θά ήταν άλλωστε άδιανόητο νά επιβληθεί μία πολιτική τάξη της όποίας επιδίωξη θά ήταν ή άρνηση της ατομικής αυτονομίας. Βασική αρχή του χειγκελιανού κράτους είναι ή ένσωμάτωση της ιδιαίτερης θέλησης σέ μία αντικειμενική και καθολική ένότητα.³⁵ Κράτος είναι ή άποτελεσματική πραγματικότητα της έλευθερίας, ή σύνθεση ύποκειμενικής και αντικειμενικής έλευθερίας.³⁶

Αυτό ακριβώς πού χαρακτηρίζει τό σύγχρονο Κράτος και τό κάνει νά διακρίνεται από τούς προγενέστερους τύπους Κρατών είναι ή πλήρης ανάπτυξη και προστασία της ύποκειμενικής έλευθερίας. 'Η άνυπέρβλητη δύναμή του έγκειται στο ότι επέτρεψε στην ύποκειμενικότητα νά αναπτυχθεί μέχρι τά ακρότατα όρια της αυθύπαρκτης ατομικότητας και «έφερε ταντόχρονα την ύποκειμενικότητα πίσω στην ούσιαστική ένότητα» (...) «διατήρησε έτσι την ένότητα μέσα στην αρχή της ύποκειμενικότητας».³⁷ 'Αλλοστε ό Χέγκελ όχι μόνο δέν άδιαφορεί γιά την προσωπική έλευθερία αλλά επιπλέον την τοποθετεί στο επίκεντρο της πολιτικής του φιλοσοφίας: «στην πραγ-

33. Hegel, *Grundlinien ...* πέρ. 182, προσθήκη.

33α. Hegel, *Προπαιδευτική φιλοσοφία*, παρ. 58.

34. Hegel, *Grundlinien ...* παρ. 261.

34α. Henri Lefebvre, *De l' État*, ό.π., σ. 2, σ. 158.

35. Derathé..., ό.π., σ. 28.

36. Hegel..., *Grundlinien ...* παρ. 260 και προσθήκη.

37. Idem, παρ. 260.

ματικότητα τό ατομικό συμφέρον δέν πρέπει ούτε νά αγνοείται ούτε ακόμη νά καταπατείται αλλά νά εναρμονίζεται προς τό καθολικό συμφέρον. Έτσι ώστε καί τό ένα καί τό άλλο νά διατηρούνται». ³⁸

Συμπεράσματα

Ο Μαρκοῦζε, στό συμπέρασμα τοῦ σημαντικοῦ ἔργου του *Reason and Revolution* μέ ὑπότιτλο «Χέγκελ καί ἡ γένεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας», σημειώνει ὅτι ὁ Χέγκελ δέν ἐμπιστεύεται τό κράτος παρά μόνο στό μέτρο πού εἶναι ὀρθολογικό, ὅταν δηλαδή διασφαλίζει καί εὐνοεῖ τήν ατομική ἐλευθερία καί τήν κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων. ³⁹ Ἡ προστασία τῆς ατομικῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ γιά τόν Χέγκελ κριτήριο ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης τοῦ κράτους.

Ἡ πραγματοποίηση ἐπομένως τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὡς στοιχείου ἐξουσίας καί συνοχῆς τῆς ἀνταγωνιστικῆς ἀστικῆς κοινωνίας, συντελεῖται σέ πλαίσια ἱστορικά καθορισμένα, συνδέεται κυρίως μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Κράτους-Ἐθνους: «Ὁ ὀρθολογισμός συναντᾷ ἐδῶ τήν ἱστορία, ὁ λόγος ὑφίσταται τῇ δοκιμασίᾳ συγκεκριμένων ἱστορικῶν γεγονότων». ⁴⁰ Τό χεγκελιανό κράτος δέν ἀντιπροσωπεύει τό μοντέλο τοῦ κράτους γενικά, καί δέν πρέπει νά ληφθεῖ ὡς ὁ ἀφηρημένος τύπος τοῦ κράτους, ἡ κάθε μορφῆς κράτους, ἀλλά ὡς γενικός καί ἀφηρημένος τύπος τοῦ σύγχρονου καί μόνο κράτους, τοῦ ἀστικοῦ. ⁴¹

Αὐτό σημαίνει ὅτι τά διάφορα στοιχεῖα πού τό συγκροτοῦν καί τό χαρακτηρίζουν εἶναι στενά δεμένα μέ τήν ὑπαρξή καί ἀνάπτυξη τῆς ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας. Ὁ ὀρθολογισμός του καί ἡ σχετική του αὐτονομία εἶναι συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς ἀναρχίας πού ἐπικρατεῖ στήν κοινωνία ἰδιωτῶν. Ἡ μορφή του καί ἡ σχέση του μέ τήν κοινωνία εἶναι συνάρτηση τῶν μεταμορφώσεων τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. Ὁ σχετικός χω-

38. Idem, παρ. 261. Στήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Hegel «οὔτε τό καθολικό ἀξίζει καί μπορεῖ νά ἐκπληρωθεῖ χωρίς τό ἰδιαίτερο συμφέρον καί τήν ἰδιαίτερη θέληση, οὔτε τά άτομα μποροῦν νά ζήσουν ὡς ἀπλά, ἰδιωτικά πρόσωπα, χωρίς ταυτόχρονα νά θέλουν συνειδητά τό καθολικό» (παραγρ. 260).

39. H. Marcuse, ὁ.π., σ. 436

40. Στό ἴδιο.

41. H. Lefebvre, ὁ.π., σ. 160.

ρισμός (πολιτικοῦ) κράτους καί (ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς) κοινωνίας εἶναι ὁρος ὑπαρξῆς καί ἀναπαραγωγῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς δύο αὐτές ὀντότητες. Ἡ ἀντίθεσή τους εἶναι ὁρος τῆς ἐνότητος τους.

Μάταια σοφοί νομοθέτες ἀγωνίζονται νά καταργήσουν τό χωρισμό αὐτό μέ μέτρα μεταρρυθμιστικοῦ χαρακτήρα πού ἐπιβάλλονται ἀπό τά πάνω, καί χωρίς νά ἀγγίζουν τήν οὐσία καί τή φύση τῶν ἰδιωτικῶν ἀστικῶν σχέσεων. Μάταια ὀραματιστές ἢ ἀπολογητές μιᾶς ἄλλης κοινωνίας φαντάζονται ὅτι ἀρκεῖ μιᾶ ταξική ἀλλαγὴ στό φορέα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, μιᾶ ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς βούλησης γιά ν' ἀνατραπεῖ ἡ παλαιά σχέση κράτους καί κοινωνίας.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς χαμένης ἀπό τήν ἐποχή ἰδίως τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ἐνότητος πολιτικοῦ κράτους καί ἰδιωτικῆς κοινωνίας δέν εἶναι βέβαια ὑπόθεση τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, οὔτε εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ στούς κόλπους τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους, ὅπως πίστευε ὁ Χέγκελ. Ἡ προσέγγιση κράτους καί κοινωνίας ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἀλλαγές πού συντελοῦνται στήν παραγωγική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων καί ἰδίως στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, καθώς καί ἀπό τίς ἐξελίξεις πού καταγράφονται στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν, πού ἀναπτύσσονται στούς κόλπους καί τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους.

Στήν κατανόηση τῆς ἀναγκαίας αὐτῆς σχέσης, σέ πρώτη τουλάχιστον γνωστική προσέγγιση, συνέβαλε ἀναμφισβήτητα καί ὁ Χέγκελ. Μόνο πού ἡ εἰσφορά του σταμάτησε ἐκεῖ. Ὑπῆρξε ἐλλιπής καί ἀτελής διότι, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἀνέθεσε τή λύση τοῦ προβλήματος σέ δυνάμεις φανταστικές καί μυθικές.

Στούς μαθητές του ἐναπόκειτο νά συνεχίσουν καί ὁλοκληρώσουν τό ἔργο του χρησιμοποιώντας τόν πυρήνα τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς του, καί ἀναζητώντας τό μυστικό τῆς πολιτικῆς κοινωνίας στήν «κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ὁ τρόπος αὐτός γνωστικῆς ἐνέργειας ἐπρόκειτο νά ἀποκαλύψει ὅτι ἡ μορφή τοῦ πολιτικοῦ κράτους δέν ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τήν ἀνταγωνιστική σχέση ἰδιωτῶν παραγωγῶν ἢ «ἔστω ἀπό τήν ἀνταγωνιστική σχέση ατομικῶν παραγωγῶν ἢ κατόχων ἐμπορευμάτων», ⁴²

42. Γιά νά θυμηθοῦμε μιᾶ σύγχρονη ὀρολογία πού χρησιμοποιήθηκε πολύ τελευταία, ἰδίως στήν Γερμανία, βλέπε κριτική παρουσίαση τῆς θέσεως αὐτῆς, στήν εἰσαγωγή «Κράτος καί κεφάλαιο» τῶν John Holloway καί Sol Picciotto, στό συλλογικό ἔργο *State and Capital, A marxist debate* (E. Arnold, ἐκδ. 1978).

ἀλλά ἀπὸ τῆς ἀνταγωνιστικῆς σχέσεως μεταξύ τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὴν πολὺπλοκὴ διαδικασίαν συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, νοουμένης ὅμως ὡς διαδικασίας πού ἐμπεριέχει κοινωνικὲς συγκρούσεις καὶ ταξικὲς ἀντιπαραθέσεις.

Ὅποιαδήποτε κι ἂν ὑπῆρξε πάντως ἡ θεωρητικὴ ἀνακάλυψη αὐτῶν πού θέλησαν νὰ ξεκόψουν ὀριστικά ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ παράδοση τῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας, καὶ ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ σχέση τῆς σκέψεως τοῦ Μάρξ μ' ἐκείνη τοῦ Χέγκελ, γεγονός παραμένει ὅτι ὁ χωρισμός κράτους καὶ κοινωνίας ἀποτελεῖ σταθερὸ σημεῖο τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀκόμη καὶ τοῦ ὥριμου Μάρξ. Ἡ σύλληψη ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ *Κεφαλαίου* τῆς ἐννοίας «τοῦ ταξικοῦ κράτους» δὲν καταργεῖ τὸν χωρισμὸ αὐτό, διότι οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες ἀναπτύσσονται στὸ ἐσωτερικὸ καὶ διαμέσου «ἀντικειμενικῶν σχέσεων ἢ δομῶν», ἀπὸ τῆς ὁποῖας δοκιμάζονται ἀλλὰ καὶ τῆς ὁποῖας δοκιμάζουν. Ὁ Μάρξ εἶδε τὴν διάσπαση κράτους καὶ κοινωνίας ὡς «πραγματικότητα ἀντικειμενική» ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ προϊόν καθορισμένου τρόπου παραγωγῆς, καὶ ἡ ὁποῖα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ κάνει τὸ κράτος αὐτὸ νὰ ἐμφανίζεται ὡς κράτος κατ' ἐξοχὴν πολιτικό. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐντελὴς ἄλλη ἱστορία, πού ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ παρόντος.